

Siyasî Liderlikte İdeal ile Gerçeklik Arasında Denge Arayışı: Sünnî İmâmet Düşüncesinde Efdaliyet Şartına Dair Bir İnceleme

Müddessir Demir

0000-0003-4260-7153

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı, Bilecik, Türkiye
ror.org/00dzfx204
muddessir.demir@bilecik.edu.tr

Öz

İmâmet/hilâfet görevini üstlenecek kişilerin hangi niteliklere sahip olması gerektiği meselesi, İslâm hukuk ve siyaset düşüncesinin temel tartışma alanlarından birini oluşturur. Bu niteliklerden biri olarak öne çıkan “efdaliyet” ilkesi, imâm/halife olarak atanacak kişinin ilim, adalet, cesaret, kifayet, diyanet vb. meziyetler bakımından çağdaşları arasında en üstün (efdal) olması gerektiğini ifade eder. İslâm siyaset düşüncesi geleneğini şekillendiren pek çok ekolün başlangıçta imâmet için zorunlu bir şart olarak kabul ettiği bu ilke, zamanla dikkate değer bir dönüşüm geçirmiştir. Bu makale, efdaliyet ilkesinin özellikle Ehl-i sünnet geleneğindeki tarihsel seyrini ve geçirdiği dönüşümü, ilgili literatürün kronolojik bir incelemesi temelinde ele almaktadır. Bu çerçevede ilkenin fıkıh ve siyaset düşüncesi metinlerinde başlangıçta nasıl ele alındığı, süreç içerisinde hangi yorum ve yaklaşımlarla şekillendiği ve nihayetinde hangi teorik zemine oturduğunun ortaya konması hedeflenmiştir. Efdaliyet şartına ilişkin tartışmalar, esasen Hulefâ-yi Râşidîn’in fazilet sıralamasına dair yaklaşımlar etrafında şekillenmiştir. İlk dört halifenin fazilet sıralaması ve özellikle Hz. Ali’nin diğer halifelere kıyasla konumu hakkındaki görüşler, en faziletli kişi mevcutken ondan daha aşağı derecedeki birinin (mefdûl) imâmetinin meşruiyetiyle ilgili yaklaşımların fikrî zeminini oluşturmuştur. Ehl-i sünnet uleması, Hulefâ-yi Râşidîn’i ümmetin en faziletli şahsiyetleri olarak kabul etmiş ve hilâfet sıralamasını aynı zamanda fazilet açısından da bir üstünlük sıralaması olarak değerlendirmiştir. Bu anlayış doğrultusunda efdaliyet ilkesi, zamanla imâmetin şartları arasına girerek siyasî-fikhî bir hüküm niteliği kazanmıştır. Çalışmanın ulaştığı temel sonuçlar şunlardır: Ehl-i sünnet uleması, efdaliyet ilkesini teorik düzlemde gerekli ve ideal bir şart olarak kabul etmekle birlikte zamanla ortaya çıkan tarihsel zorunluluklar sebebiyle bu ilkeye esneklik tanıyan bir meşruiyet çerçevesi geliştirmiştir. Fitne ve kargaşa gibi toplumsal düzeni tehdit eden olağanüstü koşullarda mefdûlün imâmeti de meşru ve kabul edilebilir bir seçenek olarak değerlendirilmiştir. Mefdûlün imâmetini belirli mazeretler ışığında meşru kılan bu teorik esnekliğin ardında yatan temel dinamik ise Hulefâ-yi Râşidîn sonrası dönemde efdaliyet şartının fiilen uygulanmasının giderek zorlaşmasıdır. Nihayetinde, teorik bir ideal ile tarihsel koşulların dayattığı pratik zorunluluklar arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Efdaliyet tartışmalarının zamanla etkisini yitirerek siyasî-fikhî metinlerde tâli bir mesele haline gelmesi de bu dengenin doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler

İslâm Hukuku; Siyaset Düşüncesi; İmâmet/Hilâfet; İmâmet Şartları; Efdaliyet; Efdal-Mefdûl

Öne Çıkanlar

- Bu çalışma, imâmet/hilâfet görevi için şart koşulan efdaliyet ilkesine yönelik tartışmaların tarihsel seyrine odaklanmaktadır.
- İslâm hukuk ve siyaset düşüncesi geleneğini oluşturan mezhep ve fırkaların büyük bir kısmı efdaliyet ilkesini imâmet makamı için başlangıçta bir zorunluluk olarak değerlendirmiştir.
- Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonraki süreçte efdaliyet şartının fiilen uygulanmasının giderek zorlaşması, mefdûlün imâmetinin belirli mazeretler ışığında meşru kabul edilmesine zemin hazırlamıştır.
- Efdaliyet tartışmalarının zamanla etkisini yitirmesiyle birlikte bu meselenin siyaset düşüncesine ilişkin eserlerdeki konumu da giderek zayıflamıştır.

Atıf Bilgisi

Demir, Müdâessir. “Siyasî Liderlikte İdeal ile Gerçeklik Arasında Denge Arayışı: Sünnî İmâmet Düşüncesinde Efdaliyet Şartına Dair Bir İnceleme”. *Eskiye*ni 58 (Eylül 2025), 1133-1154. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1674605>

Makale Bilgileri

<i>Etik Beyan</i>	Bu makale, Prof. Dr. Özgür Kavak danışmanlığında 18.10.2024 tarihinde tamamladığım “İslâm Hukuk ve Siyaset Düşüncesinde Devlet Başkanında Aranan Şartlar (IV./X.-IX./XV. Yüzyıllar)” başlıklı doktora tezime esas alınarak hazırlanmıştır.
<i>Teşekkür Beyanı</i>	Bu yazının hazırlanmasındaki teşvik ve katkıları için kıymetli hocam Prof. Dr. Özgür Kavak’a şükran borçluyum. Ayrıca metni titizlikle okuyarak değerli katkılarda bulunan meslektaşlarım Dr. M. Enes Midilli, Dr. Dursun Karaman ve Mehmet Çoban’a da hususi olarak teşekkür ederim.
<i>Geliş Tarihi</i>	12 Nisan 2025
<i>Kabul Tarihi</i>	10 Eylül 2025
<i>Yayın Tarihi</i>	30 Eylül 2025
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenedergi@gmail.com
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	-
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

The Quest for Balance Between Ideal and Reality in Political Leadership: An Examination of the Condition of Afđaliyyah (Superiority) in Sunnī Thought on the Imamate

Müddessir Demir

0000-0003-4260-7153

Bilecik Şeyh Edebalı University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Bilecik, Türkiye

ror.org/00dzfx204

muddessir.demir@bilecik.edu.tr

Abstract

The question of what qualifications are required for a person to assume the position of imamate/caliphate constitutes one of the central issues in Islamic legal and political thought. The principle of afđaliyyah (preference for the most virtuous), a prominent qualification, stipulates that the individual appointed as Imam/Caliph must be the most superior (efđal) among their contemporaries in virtues such as knowledge (‘ilm), justice (‘adāla), courage (shajā‘a), competence (kifāya) and religious devotion (diyāna). This principle, initially considered a mandatory condition for imamate by numerous schools that shaped the tradition of Islamic political thought, underwent a notable transformation over time. The present study examines the historical trajectory and transformation of the afđaliyyah principle, particularly within the Sunnī tradition, through a chronological analysis of the relevant legal and political literature. Within this framework, the article elucidates how the principle was initially addressed in texts of jurisprudence (fiqh) and political thought, how it was subsequently shaped by various interpretations and approaches, and the theoretical grounding it ultimately achieved. Debates surrounding the requirement of afđaliyyah were primarily shaped by discussions concerning the hierarchy of virtue among the al-Khulafā’ al-Rāshidūn. The virtue-ranking of the first four caliphs, and particularly opinions regarding the status of ‘Alī ibn Abī Ṭālib relative to the other caliphs, constituted the intellectual foundation for theoretical approaches concerning the legitimacy of the imamate of a less virtuous individual (mafđūl) when a more virtuous one was present. The Sunnī ‘ulamā’ accepted the Khulafā’ al-Rāshidūn as the most virtuous (efđal) figures of the ummah and interpreted the chronological order of the caliphate as also reflecting a hierarchy of merit. In accordance with this understanding, the principle of afđaliyyah eventually became one of the conditions for imamate, acquiring the nature of a politico-juristic tenet. The primary conclusions of the present study can be outlined as follows: While Sunnī scholars regarded the principle of afđaliyyah as a necessary and ideal condition in theory, they developed a framework of legitimacy that allowed for flexibility in this principle due to historical necessities that emerged over time. In extraordinary circumstances that threatened social order -such as civil strife and unrest- the imamate of the mafđūl was also considered a legitimate and acceptable option. The principal dynamic underlying this theoretical flexibility, which legitimized the imamate of the mafđūl under certain justifications, was the increasing difficulty of applying the afđaliyyah condition in practice after the era of the al-Khulafā’ al-Rāshidūn. Ultimately, an endeavour was made to

achieve equilibrium a balance between the theoretical ideal and the practical necessities imposed by historical circumstances. The gradual decline of afdaliyyah debates and their relegation to a secondary issue in political and legal texts may also be seen as a natural consequence of this balance.

Keywords

Islamic Law; Political Thought; Imamate/Caliphate; Qualifications for the Imamate/Caliphate; Afdaliyyah; Afdal-Mafdûl

Highlights

- The present study focuses on the historical trajectory of the debates surrounding the principle of afdaliyyah (superiority) as a condition for the office of imamate/caliphate.
- A significant number of the schools and sects that constitute the tradition of Islamic law and political thought initially regarded the principle of afdaliyyah as a necessary qualification for assuming the office of imamate.
- Following the era of the Khulafâ al-Râshidîn, the practical implementation of the afdaliyyah requirement became increasingly difficult, which paved the way for the legitimacy of a less meritorious individual (mafđûl) assuming leadership under certain justifying circumstances.
- As the debates over afdaliyyah gradually lost their influence, the prominence of this issue within works of Islamic political thought also significantly diminished.

Citation

Demir, Müddessir. “The Quest for Balance Between Ideal and Reality in Political Leadership: An Examination of the Condition of Afdaliyyah (Superiority) in Sunnî Thought on the Imamate”. *Eskiyeni* 58 (September 2025), 1133-1154.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674605>

Article Information

<i>Ethical Statement</i>	This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “The Qualifications Demanded of the Imam/Caliph in Islamic Law and Political Thought (4th/10th–9th/15th Centuries)” supervised by Prof. Özgür Kavak (Ph.D. Dissertation, Marmara University, İstanbul/Turkey, 2024).
<i>Acknowledgment</i>	I am indebted to my esteemed professor, Prof. Dr. Özgür Kavak, for his encouragement and contributions to the preparation of this article. I would also like to extend my special thanks to my colleagues Dr. M. Enes Midilli, Dr. Dursun Karaman, and Mehmet Çoban for their careful reading of the manuscript and their valuable contributions.
<i>Date of submission</i>	12 April 2024
<i>Date of acceptance</i>	10 September 2025
<i>Date of publication</i>	30 September 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Siyasî-fikhî ahkâmı konu edinen metinlerde imâmet/hilâfet için ön görülen şartlardan biri olan efdaliyet ilkesi, dönemin en faziletli kişinin imâmeti üstlenmesi gerekliliğini ifade eder. Bu ilkeye göre imâm/halife olarak atanacak kişinin ilim, adalet, cesaret, siyasî kabiliyet ve özellikle dinî hassasiyet açısından çağdaşları arasında en üstün niteliklere sahip olması gerekir. İslâm hukuk ve siyaset düşüncesi geleneğini oluşturan mezhep ve fırkaların büyük bir kısmı bu ilkeyi imâmet makamı için başlangıçta bir zorunluluk olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla en üstün kişinin imâm olması gerektiği düşüncesi aslında farklı mezheplerin üzerinde uzlaştığı bir prensip olarak karşımıza çıkar. Efdaliyet ilkesi etrafında yürütülen tartışmaların düğümlendiği esas nokta ise yaşanan çağda en faziletli olanın bulunduğu yerde daha az faziletli olanın başa geçirilmesi durumunda bu kimsenin yönetiminin meşru sayılıp sayılmayacağı hususudur. Klasik literatürde “*efdal varken mefdûl olanın imâmetinin câiz olup olmayacağı*” şeklinde formüle edilen bu mesele, İslâm siyaset düşüncesinin problem alanlarından biri olarak çok erken dönemlerden itibaren yoğun ve hararetle tartışmalara konu olmuştur. Ancak zamanla siyasî liderlikte ideal ile gerçeklik arasındaki denge arayışının bir uzantısı olarak bu meselenin önceki dönemlere kıyasla taşıdığı önem belirgin şekilde azalmıştır. Bu makalede, imâmet için söz konusu edilen efdaliyet şartına dair tartışmaların fikhî ve siyaset düşüncesi literatürüne nasıl yansıdığı ve bu tartışmaların tarihsel gelişim süreci incelenmiştir. Bu çerçevede, fazilet eksenli tartışmaların ilk kez Şîî çevrelerce başlatılmış olması nedeniyle öncelikle Şîî grupların efdaliyet şartına ilişkin yaklaşımlarına ve Mu'tezile'nin konu hakkındaki tutumuna kısaca değinilmiştir. Ardından makalenin esas odak noktasını teşkil eden Ehl-i sünnet âlimlerinin efdaliyet şartına dair yaklaşımları kronolojik bir düzlemde ele alınarak meselenin Sünnî siyaset düşüncesindeki tarihsel gelişim süreci sistematik bir şekilde incelenmiştir.

Modern literatürde efdaliyet şartına ilişkin tartışmaların Şîa ve Mu'tezile bağlamında ele alındığı kayda değer çalışmalar bulunmakla birlikte konunun özellikle Ehl-i sünnet çevreleri açısından sistematik bir bütünlük içinde etraflıca tahlil edildiği çalışmalara pek rastlanmamaktadır.¹ Elinizdeki çalışma, yeterince ele alınmamış ve çağdaş İslâm siyaset düşüncesi literatüründe ihmal edilmiş görünen bu önemli tartışma alanına mütevazı bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Makalede İslâm siyaset düşüncesinin fikhî ilmiyle irtibatını kuran disiplinlerin başında gelen fikhî ve kelâm literatürü esas alınmıştır. Makalenin sınırlı çerçevesi içinde efdaliyet tartışmalarına dair siyaset düşüncesi alanındaki tüm yazınsal birikimin kapsamlı bir şekilde ele alınması mümkün olmadığından, odak noktası olarak Bağdat merkezli Abbâsî hilâfetinin dağılmasına (656/1258) kadarki süreçte yazılan ve efdaliyet şartına ilişkin fikhî değerlendirmeler içeren siyasî-fikhî metinler belirlenmiştir.

¹ Rıdvan Özdiñ'in *İtikad ve Siyaset: Sünnî Kelâmında İmamet-Hilâfet Meselesi* adlı eserinde, Sünnî kelâm kitaplarındaki imâmet bahisleri büyük ölçüde mütekaddimîn dönemi kelâm literatürüne yansıyan şekilde ele alınmış ve bu bağlamda erken dönem kelâmcıların efdaliyet şartı hakkındaki görüşlerine dair genel bilgiler sunulmuştur. bk. Rıdvan Özdiñ, *İtikad ve Siyaset: Sünnî Kelâmında İmamet-Hilâfet Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 212-222. Yine Sünnî kelâm literatürü çerçevesinde imâmet meselesini ele alan ve bu vesileyle belli başlı kelâmcıların efdaliyet şartına ilişkin yaklaşımlarını da genel hatlarıyla aktaran bir diğer çalışma için bk. Mikail İpek, *Ehl-i Sünnet'in İmamet Anlayışı* (İstanbul: DBY Yayınları, 2023), 193-200.

1. Tartışmanın Başlangıç Noktası: Şîî Siyaset Yorumları ve Hz. Ali'nin Efdaliyeti Meselesi

Mefdûlün imâmetinin geçerliliği üzerine erken dönemlerde gerçekleşen tartışmaların eksenini büyük ölçüde itikadî mezheplerin ilk dört halifenin fazilet sırasına ilişkin yaklaşımları belirlemiştir. İlk dört halifenin fazilet sırası ve özellikle Hz. Ali'nin diğer üç halife karşısındaki konumuyla ilgili ilk dönemlerde ortaya çıkan yaklaşımlar mefdûlün imâmeti konusundaki görüşlerin mihverini teşkil etmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn dönemi olarak bilinen ve gerek siyasî gerek itikadî açıdan önemli sonuçlar doğuran bu ilk dönem sahâbe uygulaması, İslâm siyaset düşüncesinin şekillenmesinde de son derece belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. İslâm tarihinin ilk ve en önemli siyasî-itikadî muhalefet hareketi olan Şîa'nın oluşum sürecinde de bu dönemde yaşanan gelişmeler etkili olmuştur. Nitekim fazilet merkezli tartışmalar da esas itibariyle Şîî çevreler tarafından başlatılmış, Şîîler'in bu doğrultudaki iddialarına cevap verme çabasıyla diğer mezhepler de bu tartışmalara aktif biçimde katılmışlardır.

Hulefâ-yi Râşidîn'in başa geliş sırası ve aralarındaki fazilet tertibi, erken dönemlerden itibaren hemen hemen bütün kelâm ve akaid kitaplarında tartışılan bir mesele olmuştur.² Hatta Sünnî kelâm literatüründe imâmete ilişkin bahisler ilk kez bu mesele çerçevesinde tartışılmaya başlanmış, ilk dört halifenin fazileti ve meşruiyeti konusunda benimsenen tutum ise Sünnî kimliğin belirleyici bir unsuru yahut Şîî olmamanın temel ölçütlerinden biri olarak değerlendirilmiştir.³ Bu bakımdan ilk dönemlerde birtakım siyasî ve itikadî sâiklerle başlatılan Hulefâ-yi Râşidîn'in fazileti hakkındaki tartışmaların, sonraki süreçte siyasî-fikhî ahkâma ilişkin eserlerde yer alan efdaliyet şartı ve mefdûlün imâmetine dair görüşler üzerindeki etkisinin göz ardı edilmemesi gerekir.

Şîa'nın başlangıçta Hz. Ali lehine siyasî bir tercih olarak ortaya çıkan imâmet anlayışı zamanla itikat esaslarından biri haline getirilmiştir.⁴ Şîî düşünceye göre Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerin imâmeti Allah tarafından doğrudan “nas” ile belirlenmiştir. Hz. Peygamber'in ilâhî emir gereği kendisinden sonra Hz. Ali'yi ümmetin yöneticisi olarak tayin ettiği kabul edilmiştir. Böylelikle Hz. Ali ve onu takip eden diğer tüm imâmların imâmeti Hz. Peygamber'in açık beyanıyla kesinlik kazanmıştır.⁵ Şîî düşüncede imâmetin nübüvvetin devamı olarak görülmesi, imâmların da tıpkı peygamberler gibi mâsum, yani hata ve günahattan uzak oldukları fikrini desteklemiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in mâsumiyeti konusunda ortaya konulan deliller aynı şekilde imâmlar için de geçerli kabul edilmiştir.⁶

² Hulefâ-yi Râşidîn'in faziletiyle ilgili tartışmaları Sünnî kelâm literatürü bağlamında ele alan bir çalışma için bk. Özdiç, *İtikat ve Siyaset*, 271-328.

³ Özdiç, *İtikat ve Siyaset*, 273. Ayrıca bk. İbn Hazm, *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/14.

⁴ İmâmetin Şîî âlimleri tarafından iman esaslarından biri olarak tespit edilmesi hakkında bk. Nezir Maviş, *İmâmet Doktrininin Şîa-İmâmiyye İnançlarının Şekillenmesindeki Etkisi* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 14-18.

⁵ Şîa'nın imâmet nazariyesinin en önemli ve en ayırıcı ilkelerinden birini oluşturan “nas ve tayin” anlayışı hakkında geniş bilgi için bk. Küleynî, *Usûlü'l-Kâfi* (Beyrût: Menşûrâtü'l-fecr, 1428/2007), 1/172-202; Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-imâme*, thk. Abdüzzehrâ el-Hüseynî el-Hatîb (Tahrân: Müessesetü's-sâdik, 1424/2004), 2/65-107. Ayrıca bk. Metin Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009), 99-143; Maviş, *İmâmet Doktrininin Şîa-İmâmiyye İnançlarının Şekillenmesindeki Etkisi*, 27-62; Şaban Öz, “Hilâfette Nass Teorisi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2009), 67-122; Hasan Onat, “Şîî İmâmet Nazariyesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 95-99.

⁶ Şîî imâmet düşüncesinin nas ve tayin inancıyla birlikte en belirgin özelliklerinden biri olan ismet/mâsumiyet inancı hakkında ayrıntılı malumatlar için bk. Küleynî, *Usûlü'l-Kâfi*, 1/117-123; Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât*

İmâmetin inanç esaslarından biri olarak kabul edilip nübüvvetle ilişkilendirilmesi, doğal olarak imâmın Hz. Peygamber gibi çağdaşlarına kıyasla “en üstün” kişi olması gerektiği anlayışını beraberinde getirecektir. Zira ilâhî *nas* ve nebevî *tayin* ile belirlenmiş, aynı zamanda *mâsum* olarak nitelenen bir imâmın fazilet ve üstünlük bakımından çağdaşlarından geri kalması düşünülemez. Bu nedenle Şîî inançta imâmetin en önemli şartlarından biri efdaliyet olup Hz. Peygamber’den sonra Ali, ardından onun soyundan gelenler en üstün, dolayısıyla imâmete en lâıyk kişiler olarak değerlendirilmiştir.⁷ Bu iddia aynı zamanda *efdalin* yani en üstün olanın mevcut olduğu bir durumda *mefdûlün* yani üstünlükte ondan daha aşağı bir konumda olan kimsenin imâmetinin câiz olmayacağı ve meşru sayılmayacağı anlamına gelmektedir.

İmâmiyye-İsnâaşeriyye ve İsmâiliyye gibi Şîî mezheplerinin temsil ettiği Hz. Ali ve onun soyundan gelen imâmların “nas” ile belirlendikleri ve her birinin ümmetin “efdali” oldukları anlayışı, İslâm tarihinde Hz. Ali’den sonraki devlet başkanlarının meşruiyetini de tartışmalı bir hale getirmiştir. Nitekim erken dönem Şîî âlimlerinden Ebû Ca’fer el-Ahvel’in (öl. 160/777) *Kitâbü’r-Red ‘ale’l-Mu‘tezile fi imâmeti’l-mefdûl* ve Hişâm b. Hakem’in (öl. 179/795) *Kitâbü’r-Red ‘alâ men kâle bi-imâmeti’l-mefdûl* adlı eserlerinde⁸ -isimlerinden de anlaşıldığı üzere- mefdûlün imâmeti açıkça reddedilmiştir. Bu eserler aslında tarihsel bağlamı içinde değerlendirildiğinde Abbâsî halifelerinin meşruiyetine yöneltilen birer eleştiri mahiyetinde oldukları anlaşılabilir.⁹

2. Zeydî ve Mu‘tezilî Yaklaşımlar: Hulefâ-yi Râşidîn’in Efdaliyeti ve Mefdûlün İmâmeti

Hz. Hüseyin’in torunlarından Zeyd b. Ali’nin (öl. 122/740) isyanı sonucunda siyasî bir hareket olarak ortaya çıkıp zamanla itikadî bir mezhep haline gelen Zeydiyye,¹⁰ Şîî geleneği içinde yer almakla birlikte imâmet konusundaki bazı görüşleriyle diğer Şîî fırkalarından ayrılır. Aslında gerek Zeydiyye gerekse Şîa’nın diğer kolları ilk dört halife arasında en üstün kişinin (efdal) Hz. Ali olduğu, dolayısıyla imâmete en lâıyk olanın da Ali olduğu konusunda ortak bir görüşe sahiptir. Ancak diğer Şîî fırkalarının mefdûlün imâmetine yönelik sert ve katı tutumuna karşılık Zeydîler daha esnek ve uzlaşmacı bir yaklaşım benimsemiş ve efdalin bulunduğu yerde mefdûlün imâmetinin de maslahat

(Beyrût: Dârü’l-kitâbi’l-İslâmî, ts.), 71-73; Şerîf el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi’l-imâme*, 1/300-319, 2/207-217. Ayrıca bk. Ömer Niyaz Uysal, *İmamiyye Şiasında Masumiyet Anlayışının Doğuşu* (Isparta: Süleman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998); Eyüp Koç, *İmamiyye’de İmamların Masumiyeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998); Cemil Hakyemez, “İmamiyye Şiasında İmet İnancı -İlk Tezahürleri, Teşekkülü ve İtikadîleşmesi-”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2007), 167-192; Metin Bozan, *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2007), 113-124; Maviş, *İmâmet Doktrininin Şîa-İmâmiyye İnançlarının Şekillenmesindeki Etkisi*, 117-125.

⁷ Şîî imâmet nazariyesindeki efdaliyet ilkesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Küleynî, *Usûlü’l-Kâfi*, 1/117-123; Şeyh Müfid, *Evâ’ilü’l-makâlât*, 72; Şerîf el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi’l-imâme*, 1/326-329, 2/41-49; Bozan, *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru*, 101-112.

⁸ Eserlerin nispeti hakkında bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazân (Beyrût: Dârü’l-marife, 1417/1997), 217-219.

⁹ Hişâm b. Hakem bağlamında bu yönde bir değerlendirme için bk. Mehmet Ali Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Hâşimoğulları (İlk Şîiler: Hicrî İkinci Asır)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 50-51; Osman Aydınlı, *Mu‘tezile’de İmamet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 98.

¹⁰ Geniş bilgi için bk. Yusuf Gökâlp, *Şîî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi: Erken Dönem Zeydilik* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014).

gereği geçerli sayılabileceğini savunmuşlardır.¹¹ Zeyd b. Ali'ye atfedilen ve erken dönem Zeydî âlimlerince de kabul edilen bu görüş, Zeydiyye ile diğer Şîî grupları arasındaki en temel ayrım noktalarından birini teşkil eder.¹² Zeydîler üstün meziyetlere sahip biri varken daha az faziletli bir kişinin imâm olabileceği düşüncesini benimseyerek bir yandan diğer Şîî fırkaların aksine Hz. Ebû Bekir ile başlayan hilâfet silsilesini kabul etmiş, diğer yandan ümmetin en faziletli kişileri olmadıkları varsayılan Abbâsî yönetimine de bir meşruiyet zemini sağlamışlardır.¹³

Mefdûlün imâmetine imkân tanıyan görüşün Zeyd b. Ali'ye nispet edilmesinin temelinde Zeyd'in, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilâfetlerini benimsemesi ve onlardan teberrî etmemesi yönündeki tutumun yer aldığı, mefdûl imâm anlayışının da aslında Zeyd'in bu tutumundan doğduğu ileri sürülebilir. Ancak Zeyd ve ilk Zeydî âlimlerinin beyanları mefdûl imâm anlayışının ilk izlerini taşısa da bu düşüncenin Mu'tezile âlimleri tarafından geliştirilerek sistematik bir şekilde formüle edildiği anlaşılmaktadır. Zira klasik kaynaklar bu yaklaşımın en belirgin biçimde Mu'tezile kelâmcılarına atfedildiğini ortaya koymaktadır. Şîî âlimlerin mefdûl imâm fikrine karşı kaleme aldıkları ilk reddiyelerin doğrudan Mu'tezile mensuplarını hedef alması bu tespiti doğrular niteliktedir. Ebû Ca'fer el-Ahvel'in bahsi geçen *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile fi imâmeti'l-mefdûl* başlıklı eseri bunun tipik bir örneğini teşkil eder.¹⁴

Mu'tezile kelâmcıları arasında efdaliyet şartına ilişkin biri Basra diğeri Bağdat merkezli olmak üzere iki ayrı temayül ortaya çıkmıştır. İki ekol arasındaki bu farklılık yine Hulefâ-yi Râşidîn'in faziletlerine dair tartışmalar etrafında yoğunlaşmıştır.¹⁵ Diğer taraftan efdaliyet şartıyla ilgili olarak Mu'tezile içerisinde iki farklı eğilim gelişmiş olmakla birlikte İslâm siyasî tarihinin ilk dönemleri sayılan Hulefâ-yi Râşidîn devri bir-iki istisna dışında neredeyse tüm Mu'tezile mensupları tarafından meşru kabul edilmiştir. Fazilet sırasını ilk dört halifenin hilâfet sırasına göre belirleyerek en faziletli kişinin imâm olması gerektiğini savunan erken dönem Basra Mu'tezilesi, bu yaklaşımla ilk dönem uygulamalarını dışlamaktan kaçınmış ve Şîa karşıtı bir duruş sergileyerek bir yönüyle Ehl-i sünnet ile ortak bir noktada buluşmuştur. Ancak mefdûlün imâmetini reddetmeleri, siyasî olarak muhalefet ettikleri Abbâsî yönetimini önemli ölçüde bir meşruiyet sorununa dönüştürmüştür. Hulefâ-yi Râşidîn arasında Hz. Ali'nin üstün ve ayrıcalıklı olduğu fikrine yakınlık gösteren, ancak mefdûlün imâmetini de geçerli sayan Bağdat Mu'tezilesi ise bu yönüyle Şîa'ya yaklaştı da mefdûl imâm anlayışıyla onlardan ayrılmış ve daha çok Ehl-i sünnet söylemine yakın bir tutum benimsemiştir. Böylelikle hem ilk dönem uygulamalarını onaylamış hem de mevcut siyasî

¹¹ Mezhebin konuyla ilgili görüşleri için bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, haz. Ömer Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 122-126; Şehristânî, *el-Milel ve'l-nihal: Dinler, Mezhepler, Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 198-204. Ayrıca bk. Mehmet Ümit, *Hicrî Üçüncü Asırda Şîî-Mu'tezilî İmamet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 15-21; Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihiçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 60-61, 67-71.

¹² Özdiç, *İtikat ve Siyaset*, 212.

¹³ Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*, 58, 98.

¹⁴ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 157.

¹⁵ Bu konuda iki farklı yaklaşımı temsil eden erken dönem Mu'tezile kelâmcılarının görüşleri için bk. Nâşî el-Ekber, *Mesâ'ilü'l-İmâne*, thk. Josef Van Ess (Beyrût: Franz Steiner Verlag, 1971), 51-61.

yapı ile geliştirdikleri yakın ilişkilerin etkisiyle mevcut iktidara da bir meşruiyet zemini sağlamışlardır.¹⁶

3. Efdaliyet Şartının Sünnî Yorumu: Mefdûlün İmâmetinin Meşruiyeti ve Teorik Temelleri

Ehl-i sünnet uleması Hulefâ-yi Râşidîn'i Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en faziletli şahsiyetleri olarak kabul etmiş ve genel olarak hilâfetteki sıralamanın fazilet açısından da geçerli olduğu görüşünü benimsemiştir.¹⁷ İmâmet meselesinde efdaliyet şartı üzerine yapılan tartışmalarda, Sünnî âlimlerin çoğu, en faziletli kişinin imâmete seçilmesini gerekli görmüş, ancak bu tercihi engelleyen bir durum söz konusu olduğunda, mefdûlün imâmetini de meşru ve kabul edilebilir bulmuşlardır.

İtikadî mezhepleri ele aldığı *Makâlât* isimli eserinde Eş'arî (öl. 324/935-36), mefdûlün imâmeti konusunda iki farklı eğilimi öne çıkarmış, mefdûlün imâmetine cevaz veren yaklaşımı yalnızca Zeydiyye'ye ve Mu'tezile'nin önemli bir kesimine atfetmiş, en faziletli kişinin imâm olması gerektiğini savunan karşıt anlayışı ise isim vermeksizin diğer fırka ve mezheplerle ilişkilendirmiştir.¹⁸ Bu değerlendirmeler, Eş'arî'nin bu tartışmada hangi tarafı benimsediğini doğrudan ortaya koymasa da kelâma dair *el-İbâne* adlı eserinde Hz. Ebû Bekir'in hilâfetine temellendirirken kullandığı "onun, kendisiyle imâmete müstahak olunan tüm hasletler açısından cemaatin en faziletli kişisi olduğu" ifadesi,¹⁹ bu konuda efdaliyeti merkeze aldığı göstermektedir. Ayrıca Eş'arî'nin sıkı bir takipçisi olan İbn Fûrek'in (öl. 406/1015) ona atfen aktardığı bilgiler de bu yaklaşımı bir ölçüde doğrulamaktadır.²⁰

Eş'arî'nin mefdûl imâm anlayışına karşı çıktığını vurgulayan bu yöndeki açıklamaların hemen ardından İbn Fûrek'in "O, mefdûlün imâmetine cevaz veren bir grup ashabımıza bu konuda muhalefet etmiştir" şeklindeki ifadesi,²¹ Eş'arîler arasında efdaliyet şartı konusunda farklı bir tavır geliştiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim Eş'arî'ye nispet edilen ve mefdûlün imâmetini reddeden bu anlayış gerçekten de sonraki Eş'arîler arasında pek rağbet görmeyecektir. Bu dönüşümü temsil eden ilk isimlerden biri Bâkılânî (öl. 403/1013) olmuştur.²² Ona göre imâmın ilim başta olmak üzere fazilete konu olabilecek hasletler bakımından çağının en üstün (*emsel*) kişisi olması esasen gereklidir. Ancak *efdalin* başa geçirilmesine engel teşkil eden bir durum bulunması halinde *mefdûlün* tayini de câiz kabul edilir.²³ Bâkılânî çizdiği bu genel çerçevenin ardından konuyla ilgili düşüncelerini daha da belirginleştirmek amacıyla ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Bu sayede hem

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Aydınlı, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, 47-99; Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 154-158; Ümit, *Hicri Üçüncü Asırda Şîh-Mu'tezilî İmamet Tartışmaları*, 39-55; Yunus İbrahimioğlu, "Mefdûl İmâmet Anlayışının Son Dönem Bağdat Mu'tezilesi'ndeki Seyri", *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/2 (2021), 183-210; Müddessir Demir, *İslâm Hukuk ve Siyaset Düşüncesinde Devlet Başkanında Aranan Şartlar (IV./IX.-X./XV. Yüzyıllar)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 181-185.

¹⁷ Geniş bilgi için bk. Özdiñç, *İtikat ve Siyaset*, 271-328.

¹⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 642.

¹⁹ Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Sâlih b. Mukabbel b. Abdullah el-Useymî (Riyâd: Medârü'l-müslim, 1432/2011), 612-613.

²⁰ İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtü's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih (Kâhire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1425/2005), 189.

²¹ İbn Fûrek, *Mücerred*, 189.

²² Özdiñç, *İtikat ve Siyaset*, 213.

²³ Bâkılânî, *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsu'd-delâ'il*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Beyrût: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1407/1987), 471.

fazilet şartına dayanak oluşturan unsurlara hem de bu şartın uygulanmasını engellediği öne sürülen, dolayısıyla mefdûlün imâmetine imkân veren durumlara açıklık getirmiştir.

Engel teşkil eden bir durum olmadıkça ümmetin en faziletlisinin imâm olması gerektiğini (*vücûb*) savunan Bâkîllânî, bu görüşünü öncelikle Hz. Peygamber'den nakledilen ve “en faziletlinin öne geçirilmesini” içeren bazı rivayetlere dayandırır. Farklı lafızlarla aktarılsa da bu ve benzeri rivayetlerin manevî tevâtür seviyesine ulaştığını iddia eden müellif,²⁴ ayrıca “imâmetin en büyüğünün el-imâmetü'l-kübrâ [devlet başkanlığı] olduğu konusunda Müslümanların ittifak etmiş olması” ve “ümmetin en büyük imâmının namaz kıldırma yetkisini uhdesinde bulundurması” gibi hususların da imâmın ümmetin efdali olmasını zorunlu kıldığını belirtir.²⁵

Efdaliyet şartına dayanak oluşturan bir diğer husus, İslâm'ın henüz ilk asrında ümmetin bu konuda icmâ etmiş olmasıdır. Bu iddiaya referans olarak Hulefâ-yi Râşîdîn döneminde meydana gelen iki olay gösterilir. Bunlardan ilki, Hz. Ömer'in aralarından birini halife seçmek üzere görevlendirdiği altı kişilik heyette yer alan Abdurrahman b. Avf'ın diğer üyeleri kastederek “Onlardan hiçbirini Osman'a denk görmüyorum” şeklindeki ifadesidir. Bâkîllânî'ye göre bu değerlendirme halife seçiminde efdaliyetin gözetildiğini göstermektedir. İkinci delil ise Hz. Ebû Bekir'in halife seçildiği Benî Sâide Sakîfesi'ndeki toplantıdır. Bâkîllânî, burada yaşanan tartışmalar sırasında Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Hz. Ömer'e hitaben “Uzat elini, sana bey'at edeyim” demesi üzerine Hz. Ömer'in “Ebû Bekir varken bunu nasıl dersin!” şeklindeki tepkisini yine efdaliyet arayışının bir tezahürü olarak yorumlar.²⁶

Tüm bu hususlar imâmette efdaliyetin gözetilmesi gereken bir şart olduğunu gösterir. Ancak bu şart mutlak bir zorunluluk taşımaz. Nitekim Bâkîllânî'nin gerideki ifadelerinden de hatırlanacağı üzere efdalin imâm olmasına engel teşkil eden bir durum söz konusu olduğunda mefdûlün imâmeti de meşru ve geçerli kabul edilir. Efdaliyet şartının uygulanmasına mâni sayılan durumların başında ise “fitne ve kargaşa endişesi (*havfi'l-fitne ve't-tehârîc*)” yer almaktadır.²⁷ Bâkîllânî mefdûlün imâmete seçilebileceği yönündeki kanaatini yine Hz. Ömer dönemine ait uygulamayla temellendirir. Buna göre aralarından birini halife seçmek üzere görevlendirdiği altı kişilik heyette yer alan üyelerin her birinin fazilet açısından farklı mertebelerde olduklarını bilmesine karşın Hz. Ömer'in hepsini birden hilâfete namzet göstermiş olması ve bu durumun başta sahâbe olmak üzere ümmet tarafından kabulle karşılanması mefdûlün imâmetinin câiz olduğuna delâlet eder.²⁸ Bâkîllânî'nin konuyla ilgili ortaya koyduğu bu çerçeve sonraki dönemde Eş'arî kelâmcısı Ebû Bekir el-Fûrekî (öl. 478/1085) tarafından da aynen benimsenmiştir.²⁹

Efdaliyet şartına belirli ölçüde esneklik kazandıran bu yaklaşım, Eş'arî geleneğinin önemli temsilcilerinden Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38) tarafından da sürdürülmüştür. Hatta Bağdâdî'nin bu konuda daha geniş bir hareket alanı tanıdığı söylenebilir. Onun yaklaşımında dikkat çeken ilk husus “imâmetin şartları” arasında

²⁴ Bu rivayetler için bk. Bâkîllânî, *Temhîd*, 473-474.

²⁵ Bâkîllânî, *Temhîd*, 474.

²⁶ Bâkîllânî, *Temhîd*, 474-475.

²⁷ Bâkîllânî, *Temhîd*, 475.

²⁸ Bâkîllânî, *Temhîd*, 475. Ayrıca bk. Bâkîllânî, *Menâkıbü'l-eimmeti'l-erba'a*, thk. Semîre Ferhât (Beyrût: Dâri'l-müntehabü'l-'Arabî, 1422/2002), 459-470, 492-500.

²⁹ Fûrekî, *en-Nizâmî fi usûli'd-dîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2378), 148a-b.

efdaliyete doğrudan yer vermememiş olmasıdır.³⁰ Bu yönüyle Bâkılânî'den ayrıştığı görülen Bağdâdî, konuyu imâmet bahsinin sonunda müstakil bir başlık altında ele almayı tercih eder. Konu için seçilen başlığa bakıldığında efdaliyetin neden doğrudan bir şart olarak zikredilmediği daha net anlaşılmaktadır: “Mefdûlün İmâmetinin Câiz Olması.”

Bağdâdî meseleyi ele alırken öncelikle bunun “ihtilâfî” bir konu olduğunu vurgular ve bu çerçevede Ehl-i sünnet bünyesinde benimsenen iki farklı yaklaşıma dikkat çeker. Eş'arî'ye atfedilen ilk görüşe göre “imâmet için gerekli şartlar açısından içinde bulunulan dönemin en faziletli kişinin imâm olması gerekir. Dolayısıyla efdal biri mevcutken başka birinin başa geçirilmesi geçerli sayılmaz. Böyle bir durumda mefdûl olan kişiye bey'at edilse dahi ona imâm değil, *melik* denir.”³¹ Bağdâdî'nin “şeyhimiz” olarak andığı Ebül-Abbâs el-Kalânîsî (öl. 4./10. yüzyıl başları) ve İbn Huzeyme (öl. 311/924) gibi erken dönem Ehl-i sünnet kelâmcıları ile “Şâfiî mezhebine mensup âlimlerin çoğunluğu” tarafından benimsenen ikinci yaklaşıma göre ise “efdal bulunmasına rağmen mefdûl birinin imâm seçilmesi -eğer imâmetin temel şartlarını taşıyorsa- câizdir.”³²

Bu açıklamalar bir yandan Eş'arî'nin bu meselede yalnız kaldığına işaret ederken öte yandan mefdûl imâm anlayışının Ehl-i sünnet içerisinde Eş'arî'den önceki dönemlere kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Bağdâdî'nin efdaliyeti doğrudan “imâmetin şartları” arasında saymadığı dikkate alındığında onun da çoğunluğu temsil eden ikinci görüşü benimsediği söylenebilir. Nitekim konuyu müstakil bir başlık altında ele alması ve burada özellikle cevaz görüşünü öne çıkarması da bu tespiti desteklemektedir.

Efdaliyet şartıyla ilgili tartışmaların imâmet şartlarından bağımsız olarak müstakil bir başlığa taşınması Şâfiî-Eş'arî âlimleri arasında giderek yaygınlaşan bir eğilim haline gelmiştir. Mâverdî'nin (öl. 450/1058) *ahkâm-ı sultâniyye* literatürünün ilk örneği sayılan ve bu literatüre adını veren *el-Ahkâmü's-sultâniyye* adlı eserinde de benzer tutum dikkat çeker. Eserde “imâmet için gerekli şartlar” arasında fazilete ilişkin herhangi bir hususa yer verilmemiş, konuya imâmın *ehlü'l-hal ve'l-akd* tarafından seçilme sürecine dair hükümleri içeren farklı bir bölümde temas edilmiştir. İmâmet için uygun bir adayın belirlenmesi sürecinde ehlü'l-hal ve'l-akdin öncelikle gerekli niteliklere sahip adayları araştırmakla işe koyulacağını belirten Mâverdî, bu araştırmanın neticesinde “fazilet açısından en üstün olan ve imâmetin şartlarını en mükemmel şekilde taşıyan” adaya bey'at edilmesi gerektiğini dile getirir.³³

En faziletli kişi olarak belirlenen bir adaya (*efdalü'l-cemâat*) bey'at edildikten sonra ondan daha faziletli birinin ortaya çıkması yapılan bey'ati geçersiz kılmaz. Dolayısıyla böyle bir durumda mefdûlden vazgeçilerek efdal olana bey'at edilmesi câiz olmaz. Efdal bir kişi mevcut olduğu halde mefdûl olana bey'at edilmesi durumunda ise meselenin hükmü iki ihtimale göre şekillenir. Eğer mefdûlün tercih edilmesini gerektiren haklı bir mazeret (*öZR*) söz konusuysa yapılan bey'at geçerli ve bağlayıcı kabul edilir. Örneğin efdal olan kişinin gâib ya da hasta olması veyahut mefdûlün toplumda en fazla itaat edilen ve insanların bey'at

³⁰ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Neşriyatı, 1346/1928), 277-278.

³¹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 293.

³² Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 293. Şehristânî de milel ve nihâl türündeki eserinde benzer bir tablo çizmektedir. Şehristânî, *el-Milel ve'l-nihâl*, XXXV.

³³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, thk. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî (Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1409/1989), 7.

etmekten kaçınmayacağı bir şahsiyet olması mefdûlün imâmete getirilmesi için meşru gerekçeler arasında sayılır.³⁴

Mâverdî mefdûlün başa geçmesine gerekçe oluşturan bu tür mazeretlerin bulunmaması halinde yapılan bey'atin geçerli olup olmayacağına ise tartışmalı bir mesele olduğunu vurgular. Onun ifadelerine göre aralarında ünlü Mu'tezile âlimi Câhiz'in (öl. 255/869) de yer aldığı bir grup, böyle bir bey'atin geçerlilik kazanmayacağı kanaatindedir. Zira bu görüşe göre mevcut seçenekler arasında *evlâ* olan varken ondan daha aşağı derecede bulunan birinin tercih edilmesi câiz değildir. Nitekim şer'î hükümlerde de *râcih* görüş dururken *mercûh* görüş tercih edilmez. Mâverdî'nin fakihlerin ve kelâmçıların çoğunluğuna nispet ettiği yaklaşıma göre ise haklı bir gerekçeye dayanmıyor olsa bile mefdûlün imâmeti câiz ve sahih kabul edilir. Dolayısıyla daha faziletli birinin varlığı -imâmetin şartlarını eksiksiz taşıması kaydıyla- mefdûlün imâmetine engel teşkil etmez. Zira faziletin yüksek olması tercih sebebi olsa da imâmetin meşru bir şekilde tesis edebilmesinin zorunlu şartlarından değildir. Kadılık görevi için de benzer bir hüküm geçerli olup daha faziletli biri bulunmasına rağmen mefdûl birinin kadı olarak atanması mümkün görülmektedir.³⁵

Mâverdî'nin efdal mevcutken mefdûlün tercih edilmesinin geçerliliğini, bunu meşru kılacak gerekçelerin varlığına bağlaması, esasen efdaliyet şartını kabul ettiğine işaret etmektedir. Ancak bu tür gerekçelerin bulunmadığı hallerde hangi görüşün esas alınacağı konusunda müellif açık bir tercihte bulunmaz. Bununla birlikte mefdûlün imâmetinin her durumda geçerli olduğu anlayışının fukaha ve kelâmçıların çoğunluğuna nispet edilmesi, buna karşılık aksi görüşün bir Mu'tezile âlimine dayandırılması Mâverdî'nin bu meselede hangi tarafı benimsediğine dair bir ipucu vermektedir. Nitekim fûrû-i fıkıh alanındaki eseri *el-Hâvi'l-kebîr*'de de mefdûlün imâmeti konusuna temas edilirken benzer bir tavır sergilenir: "İmâmet makamına efdalin atanması gerekir. Ancak geçerli bir mazeret mevcut ise mefdûl de bu göreve getirilebilir. Şayet böyle bir mazeret bulunmazsa fakihlerin çoğuna göre mefdûl yine de imâm olarak seçilebilir."³⁶

Hanbelî fakih Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (öl. 458/1066), hem ahkâm-ı sultâniyye geleneğinin ikinci halkasını oluşturan *el-Ahkâmü's-sultâniyye*'sinde hem de kelâma dair eserinin imâmet bahsinde imâm olarak seçilecek kişinin "ilim" başta olmak üzere imâmet için gerekli görülen şartlar açısından dönemin en faziletli kişisi olması gerektiğini belirtir. Bu husus her iki eserinde de Mâverdî'nin yaklaşımından farklı olarak doğrudan "imâmet şartları" arasında zikredilir.³⁷ Büyük oranda Mâverdî'nin görüşlerine bağlı kalan bir müellif olmasına rağmen Ferrâ'nın bu noktada farklı bir tavır sergilemesinde "geçerli bir mazeret bulunmadıkça mefdûlün hiçbir şekilde imâmete getirilmemesi gerektiği" yönündeki kanaatinin etkili olduğu söylenebilir. Mâverdî geçerli bir özrün bulunmaması durumunda iki farklı yaklaşıma işaret etmekle yetinirken Ferrâ kendi görüşünü açık bir biçimde ortaya koymuş, hatta bu hususta tavizsiz bir duruş sergilemiştir. Mefdûlün ancak haklı bir

³⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 8.

³⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 8-9.

³⁶ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1999), 16/16.

³⁷ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Abdurrahmân b. Mestûr b. Sa'îd el-Mâlikî vd. (Cidde: Dârü'l-evrâk es-sekâfiyye, 1440/2019), 83; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Muhtasarü'l-Mu'temed fi usûli'd-dîn*, thk. Vedî Zeydân Haddâd (Beyrût: Dârü'l-maşrik, 1974), 242.

gerekçeye dayanarak başa geçirilebileceği yönündeki değerlendirmelerde ise Ferrâ'nın büyük ölçüde Mâverdi'nin yukarıda geçen görüşlerine sadık kaldığı görülmektedir.³⁸

Kelâma dair eserin ilerleyen bölümlerinde Ferrâ konuyla ilgili görüşlerini daha da belirginleştirmek amacıyla ayrı bir başlık açar ve burada mefdûlün imâmetini haklı kılan gerekçelere ve bu tür gerekçelerin bulunmaması durumunda benimsenmesi gereken tutuma dair geniş açıklamalar yapar. Buna göre en faziletli kişinin (*fâdil*) imâmete tayin edilmesinin önünde engel bir durum olmadıkça mefdûlün tayini câiz değildir. Fakat efdalin başa geçirilmesi şer'î hükümlerin ihmaline, fesada, kargaşaya ve nihayet önüne geçilemeyecek bir fitneye (*el-fitnetü's-semâ'*) sebebiyet verecekse bu durumda "insanların kendisiyle sükûnet bulduğu, toplumun üzerinde mutabık kaldığı" mefdûl birini seçmek câiz olur. Meselâ efdalin ilim ve ibadet yönünden en faziletli kişi olmasına karşın siyaset bilgisi eksik, sabırsız, sebatsız, gâfil ve çok unutkan biriyse veya mevâlden olup Kureysli değilse, o zaman efdalden vazgeçilip mefdûlü tercih etmek mümkün olur. Kuşkusuz imâm düşmanları ortadan kaldırmak, İslâm topraklarını muhafaza etmek, toplumsal birliği sağlamak ve dinî hükümleri uygulamak üzere imâmet görevine getirilir. Eğer efdalin tayini bu hedeflerin ihmaline yol açacaksa mefdûlü tercih etmek câiz hale gelir. Mefdûlü geçerli bir mazeret olmaksızın tayin etmenin ise câiz olmadığını vurgulayan Ferrâ, bu görüşünü "sahâbenin efdaliyetin şart olduğuna icmâ etmiş olmasına" dayandırır.³⁹

Şâfiî-Eş'arî geleneğinin önemli temsilcilerinden Cüveynî (öl. 478/1085), mefdûlün imâmeti konusunu ayrıntılı bir şekilde ele alan müelliflerden biri olarak kelâma dair eseri *el-İrşâd*'da, Bağdâdî ile Mâverdi'nin yaklaşımını takip ederek efdaliyet şartını doğrudan "imâmet şartları" arasında değerlendirmek yerine bağımsız bir başlık altında incelemiştir.⁴⁰ Eserin ilgili bölümünde Ehl-i sünnet'in bu konudaki genel tutumuna değinen Cüveynî, meseleyi ayrıntılı bir tartışmaya girmeksizin katıyyât-zannıyyât ayrımı⁴¹ çerçevesinde ele almakla yetinir. Mefdûl imâm anlayışına cephe alanların dayandığı rivayetlerin âhâd olması sebebiyle kesin bir hüküm içermediğini düşünen Cüveynî, bu nedenle meselenin katıyyât alanına dahil edilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Müellif faziletin gerçek anlamda tespit edilip edilemeyeceği hususuna da benzer bir perspektiften yaklaşmaktadır.⁴² "Mefdûlün imâmetine engel teşkil eden katî bir hükmün bulunmadığı" anlayışının ön plana çıkarıldığı eserdeki bu değerlendirmeler, müellifin ahkâm-ı sultâniyye sahasında kalame aldığı *el-Gıyâs*'deki görüşleriyle bir araya geldiğinde daha bütüncül bir çerçeve sunmaktadır. Nitekim bu eserde de konu imâmet şartlarından ayrı olarak müstakil bir başlık altında ele alınmıştır. Cüveynî olası kavramsal belirsizlikleri gidermek amacıyla tartışmanın başında fazilet kavramının anlam çerçevesini ve sınırlarını netleştirmeye çalışır. Bu çerçevedeki

³⁸ Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 95; Ferrâ, *Muhtasarü'l-Mu'temed*, 242.

³⁹ Ferrâ, *Muhtasarü'l-Mu'temed*, 245-246.

⁴⁰ Cüveynî, *el-İrşâd*'a nispetle oldukça muhtasar olan *Lüma'u'l-edille* başlıklı bir diğer kelâm eserinde imâmetin şartları arasında efdaliyet şartından söz etmemesinin yanında bu hususta ayrı bir fasıl da açmamıştır.

⁴¹ Cüveynî'nin siyaset düşüncesinde önemli bir yer işgal eden bu ayrım hakkında bk. Özgür Kavak, "Siyasi-Fıkî Ahkâmın Fıkîh Usulü Zemininde Temellendirilmesi: Cüveynî'nin el-Gıyâsî'inde Katıyyât-Zannıyyât Ayrımı", *Zor Zamanda Siyaset: İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî ve Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsî'z-zulem Adlı Eseri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 63-73; Hızır Murat Köse, "İslam Siyaset Düşüncesini Okumada Bir Çerçeve: Cüveynî'nin Katıyyât-Zannıyyât Anlayışı", *Zor Zamanda Siyaset: İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî ve Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsî'z-zulem Adlı Eseri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 17-60.

⁴² İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâiyh - Tevfik Ali Vehbe (Kâhire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1430/2009), 330-331.

açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla efdal yahut mefdûl olan kimselerin tespitinde esas alınacak kriter imâmet için aranan niteliklere sahip olunup olunmasıdır. Bu bağlamda efdal kavramı, söz konusu nitelikleri en mükemmel şekilde taşıyan kişiyi/kişileri ifade edecek bir muhtevada kullanılmıştır.⁴³ Cüveynî'nin fazilet kavramını en azından imâmet çerçevesinde belirli bir açıdan sınırlandırmasında, faziletin manevî ve uhrevî boyutları da içeren geniş kapsamlı bir anlam alanına sahip olmasının etkili olduğu düşünülebilir. Böylece kısmen izâfî ve itibarî nitelikler taşıyan bu kavrama imkân nispetinde objektif ve tespit edilebilir bir ölçüt getirilmiştir.

Bu kavramsal çerçeveyi çizdikten sonra mefdûlün imâmetine ilişkin öne çıkan görüşleri genel hatlarla özetleyen Cüveynî akabinde konuya dair kendi görüşlerini ortaya koyar. Ona göre içinde bulunulan dönemin en faziletli kişinin imâm olması esastır. Ancak belirli şartlar altında mefdûlün de imâmete tayin edilebileceğini kabul eden Cüveynî, mefdûlün imâmetinin hangi koşullarda geçerli sayılacağı hususunda Ehl-i sünnet âlimlerinin genel yaklaşımına bağlı kalır: “En faziletli olanın imâm seçilmesinin mevcut şartlar altında fitneye yol açması ve ümmetin maslahatının mefdûlün imâmetini zorunlu kılması.” Böylesi bir durumda mefdûlün efdal olana tercih edilmesinden başka bir çözüm yoktur. Zira imâmetin temel gayesi, ümmetin maslahatını sağlamaktır (*istislâh*). Eğer faziletli olanın imâmete getirilmesi ümmet içinde fitne ve fesada yol açacaksa, buna karşılık mefdûlün tercih edilmesi bu tür muhtemel tehlikeleri ortadan kaldıracaksa ümmetin maslahatı (*salâh*) gözetilerek mefdûlün imâm seçilmesi “ehl-i hakikatin ittifakıyla” bir gereklilik haline gelir.⁴⁴ Konuyu fitne ve kargaşa endişesi ekseninde ele aldığı anlaşılan Cüveynî, böyle endişelerin söz konusu olmadığı durumlarda ise en faziletli olanın imâmete getirilmesini katî bir şart olarak kabul eder.⁴⁵

Mefdûlün başa geçişinin fitne ve kargaşa endişesi temelinde meşru kabul edilmesi, sonraki ulema tarafından da benimsenmekle birlikte bu yaklaşımın zamanla görünürlüğüne nispeten kaybettiği ve fitne/kargaşa merkezli açıklamaların yerini farklı argümanlara bıraktığı görülmektedir. Bu dönemlerden itibaren mefdûlün imâmeti temellendirilirken tarihî tecrübeye ve reel-politik gerçekliğe yapılan vurgular belirgin bir şekilde artmış, ayrıca önceki dönemlerde temel gerekçeler arasında zikredilen ilim ve amel gibi unsurlar geri planda bırakılarak “siyaset etme kabiliyeti” ön plana çıkarılmıştır. Bu doğrultuda “siyasî bilgi ve tecrübe açısından mefdûlün efdal olandan daha elverişli olabileceği” ihtimalinden söz edildiği açıklamalara daha fazla yer verildiği görülmektedir. Öte yandan, daha önce Cüveynî'nin değerlendirmelerinde karşımıza çıkan “faziletin tespit edilebilir olup olmadığı” problemi müteakip dönemlerde de zaman zaman gündeme gelmiş ve mefdûlün imâmeti için bir meşruiyet unsuru olarak değerlendirilmiştir.

Mefdûlün imâmeti konusunda Şâfiî-Eş'arî ve Hanefî-Mâtürîdî âlimleri arasında belirgin bir yaklaşım farkı göze çarpar. Şâfiî-Eş'arî âlimleri mefdûlün imâmetini ancak bir özre bağlı olarak geçerli kabul ederken Hanefî-Mâtürîdî âlimlerinin önemli bir kısmı efdaliyet şartını açık bir dille reddetmiş ve mefdûlün imâmetini mutlak anlamda meşru görmüştür. Yukarıda zikredilen çeşitli argümanların yanı sıra İmam Mâtürîdî'ye (öl. 333/944) atfedilen

⁴³ Ayrıntı için bk. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Gyâsî: Gyâsü'l-ümmem fi iltiyâsî'z-zulem*, thk. Abdülâzîm ed-Dîb (Beyrût: Dâriü'l-minhâc, 1435/2014), 315-316.

⁴⁴ Cüveynî, *el-Gyâsî*, 317.

⁴⁵ Cüveynî, *el-Gyâsî*, 317-318.

destekleyici bir görüşün varlığı da Hanefî ulemasının bu konuda elini kolaylaştırdığı söylenebilir.⁴⁶ Bununla birlikte Hanefîler içinde efdaliyet şartını savunan veya Şâfiîler gibi mefdûlün imâmetini bir öze bağlı olarak kabul eden istisnâ görüşlerin bulunduğunu da vurgulamak gerekir.

Buhara Hanefîleri'nden Ebû İshâk es-Saffâr (öl. 534/1139), kelâma dair eserinin imâmet bahsinde “imâmın mefdûl değil, fâdıl olmasının şart olduğunu” açıkça belirtmiştir.⁴⁷ Hz. Ali'nin hilâfeti bağlamında yaptığı bir değerlendirmede Hakem hadisesinde Ali'nin azledilip yerine Muâviye'nin getirilmesini bir “hata” olarak nitelendiren Saffâr, bu görüşünü “imâmet ve hilâfetin şartlarından” biri olarak gördüğü “imâmın mefdûl değil, fâdıl olması” ilkesiyle gerekçelendirir.⁴⁸ Aynı coğrafyada yetişen bir diğer Hanefî âlimi Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100) ise efdaliyeti bir şart olarak görmekle birlikte belirli koşullarda mefdûlün imâmetine de cevaz vermiştir. İmâmetin şartlarını sıralarken “imâmın ilim, takva, cesaret ve soy yönünden insanların efdali olmasını” bu şartlardan biri olarak zikreden müellif,⁴⁹ aynı zamanda mefdûlün imâmeti konusuna ayrı bir başlık ayırarak yukarıdaki genel çerçeveyi tamamlamıştır. Pezdevî burada “nesep, takva ve diğer şartlar bakımından en faziletli olanın terkedilip mefdûlün seçilmesi durumunda -mefdûlün imâmete salahiyetinin bulunması kaydıyla- bu seçimin geçerli (*sahih*) olacağını” belirtmiş ve bunu Ehl-i sünnet'e ait bir görüş olarak takdim etmiştir. Ehl-i sünnet ile Eş'arîler'i bu noktada birbirinden ayıran müellif, muhtemelen İmam Eş'arî'yi kastederek Eş'arîler'in efdal imâm görüşünde ısrarcı olduklarını ve sahâbe icmâsını delil göstererek mefdûlün imâmetini meşru kabul etmediklerini ileri sürer. Pezdevî'ye göre “Ehl-i sünnet ve cemaat” ise fitne ve kargaşa endişesinin bulunmadığı hallerde efdal olanın başa geçirilmesi gerektiğine, ancak böyle bir endişe mevcutsa ve mefdûl üzerine icmâ da meydana gelmişse mefdûlün imâmetinin geçerli olduğuna hükmetmiştir.⁵⁰

Sonraki Hanefîler açısından Saffâr ile Pezdevî'nin değerlendirmeleri istisnâ kabul edilebilir. Zira müteakip dönem Hanefî kaynaklarının büyük bir bölümünde efdaliyet şartının bütünüyle terk edildiği görülmektedir. Ebü'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115), imâmet için gerekli şartları ayrıntılı bir şekilde inceledikten sonra efdaliyet şartına da değinerek “Bize göre imâmın zamanının en faziletli olması şart değildir” der ve “Ebû Mansûr [el-Mâtürîdî'nin] de *Makâlât*'ında aynı görüşü dile getirdiğini” aktarır. Efdaliyet şartının gerekliliğini selefleri gibi İmam Eş'arî'ye nispet eden Nesefî, efdaliyetin şart olmadığı yönündeki aksi görüşüne Hz. Ömer'in tayin ettiği şûra heyetini delil gösterir. Hz. Ömer fazilet açısından farklı mertebelerde bulunan bu üyeler arasından en faziletli olanı tayin etmemiş, bunun yerine “insanların maslahatı açısından en elverişli olanı (*aslah*)” seçmelerini tavsiye etmiştir. Müellif ayrıca tarihî tecrübenin de efdaliyetin şart olmadığını kanıtladığını ifade eder: “Hulefâ-yi Râşîdîn devrinden günümüze kadar hilâfete, Kureys içinde kendisinden daha faziletli, daha takvalı ve daha âlim olanların bulunduğu kimseler seçilegelmiştir.” Öte yandan Nesefî “kişinin Allah

⁴⁶ Mâtürîdî'nin günümüze ulaşan eserlerinde efdaliyet şartıyla ilgili bir değerlendirmeye rastlanmaz. Bununla birlikte -aşağıda görüleceği üzere- Hanefî kaynakları Mâtürîdî'nin bunu şart koşmadığını aktarmaktadır.

⁴⁷ Ebû İshâk es-Saffâr, *Telhisü'l-edille li-kavâ'id-i't-tevhîd*, thk. Angelika Brodersen (Beyrût: Müessesetü'r-reyân, 1432/2011), 843.

⁴⁸ Saffâr, *Telhisü'l-edille*, 838-839.

⁴⁹ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 1434/2003), 192.

⁵⁰ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 193.

katındaki faziletini hakikatte bilmenin bir yolu olmadığını, bunun ancak içtihat ve zann-ı gâlib yoluyla tespit edilebileceğini” vurgulayarak en faziletlinin belirlenmesindeki güçlüğü de görüşünü destekleyen bir husus olarak takdim eder.⁵¹

Necmeddin Neseî'nin (öl. 537/1142) '*Akâ'idü'n-Neseî* adlı meşhur akaid risâlesinde de benzer bir yaklaşım benimsenmiş ve en faziletli kişinin imâm olması gerektiği görüşü açıkça reddedilmiştir. Eserin şârihlerinden Şâfiî âlimi Teftâzânî (ö. 792/1390), bu görüşü gerekçelendirirken “mefdûl konumundaki birinin imâmetle ilgili maslahat ve mefsedetleri daha iyi kavrayabileceği (*ârif*) ve vazifenin gereklerini yerine getirme noktasında daha muktedir olabileceği” ihtimaline dikkat çeker. Özellikle de “mefdûlün fitne ve şerleri bertaraf etme hususunda efdal olandan daha iyi bir yönetim sergileyebileceğine” vurgu yapar. Ona göre Hz. Ömer'in bazılarının fazilet bakımından diğerlerinden daha üstün olduğunu bildiği halde halife seçimini altı kişilik bir şûraya bırakmış olması da bu çerçevede değerlendirilmelidir.⁵²

Semerkantlı Hanefî fakihlerinden Üsmendî'nin (öl. 552/1157) değerlendirmelerinde de benzer bir bakış açısı hâkimdir. Kelâma dair eserinde imâmet için gerekli şartlar arasında efdaliyetle ilgili herhangi bir hususa yer verilmemiştir. Efdaliyet şartı *mâsumiyet*, *Hâşimîlik* ve *icthâh* ile birlikte “ihtilâflı şartlar” arasında değerlendirilmiştir. Burada müellif efdaliyeti bir ehliyet şartı olarak değil, evleviyet şartı olarak yorumlar. Zira “imâm dinî ve dünyevî maslahatları gerçekleştirmek amacıyla görevlendirilir. Bu maslahatların temini ise söz konusu şartlara bağlı değildir. Dolayısıyla bunların şart kabul edilmemesi gerekir.” Ayrıca mefdûl konumundaki birinin “şefkat, merhamet ve tevazu” açısından daha üstün özelliklere sahip olması ve bu yönleriyle imâmetin temel hedeflerini gerçekleştirme noktasında efdal olan birinden daha elverişli bulunması da mümkündür. Nitekim Hz. Ebû Bekir'in “En hayırlınız olmadığım halde başınıza tayin edilmiş bulunuyorum” şeklindeki ifadesi de bu durumu destekleyen bir delil niteliğindedir.⁵³

Mâtürîdî kelâmcısı Nûreddin es-Sâbûnî (öl. 580/1184) *el-Bidâye* adlı eserinde “Râfîzîler'in çoğunun aksine fâdil varken mefdûlün imâmeti geçerlidir (*mün'akid*)” diyerek konuyu âdeta Şîa ile Ehl-i sünnet arasındaki ihtilâf noktalarından biri olarak resmeder. O da birçok müellif gibi mefdûlün imâmetinin meşruiyetine delil olarak Hz. Ömer tarafından oluşturulan şûra heyetini gösterir.⁵⁴ Bu mesele müellifin *el-Kifâye*'sinde ise “İmâmın yaşadığı dönemin en faziletli kişisi olması şart mıdır, değil midir?” sorusuyla ele alınır. Sâbûnî bu soruya “Ebû Mansûr [el-Mâtürîdî] bunun şart olmadığını belirtmiştir” diyerek yanıt verir. Ayrıca erken dönem Ehl-i sünnet kelâmcılarından bazı isimlerle birlikte “Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in (*şeyhayn*) hilâfetini geçerli kabul eden herkesin de bu görüşte olduğunu” dile getirir. Râfîzîler'in yanı sıra İmam Eş'arî'nin de aralarında bulunduğu bazı kimselerin mefdûlün imâmetini geçerli saymadıklarını hatırlatan müellif, “sahih olan görüşün Ebû Mansûr'un işaret ettiği görüş olduğunu” özellikle vurgular.⁵⁵

⁵¹ Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Envâr Hâmid İsâ (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2011), 2/1111-1113.

⁵² Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'idü'n-Neseîfiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kâhire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye, 1408/1988), 100.

⁵³ Üsmendî, *Lübâbü'l-keîlâm*, thk. M. Sait Özervarlı (İstanbul: İSAM Yayınları, 1426/2005), 187.

⁵⁴ Nûreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf (Mısır: Dârü'l-maârif, 1969), 101.

⁵⁵ Nûreddin es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 181/2), 80a.

Mefdûlün imâmetini reddeden anlayışın Şîa ile birlikte Ehl-i sünnet içinde özellikle İmam Eş'arî'ye nispet edilmesinin neredeyse bir ezbere dönüştüğü görülmektedir. Zira sonraki dönemlerde de bu vurgu sıkça yinelenmiştir. "Efdaliyet şart değildir, dolayısıyla efdal mevcut olduğu halde mefdûlün imâmeti câizdir" diyen Ebû'l-Berekât en-Neseî (öl. 710/1310), diğer Hanefî âlimleri gibi "Ebû Mansûr'un da bu görüşü benimsediğini" ifadelerine eklemiş, karşıt görüşü ise yine İmâmîyye Şîası ve İmam Eş'arî'ye isnat etmiştir. Neseî kendi yaklaşımını temellendirirken Hz. Ömer'in şûra düzenlemesine atıfta bulunur. Ayrıca "Allah katında kimin daha faziletli (*efdal*) olduğunu bilmenin insanlar için mümkün olmamasını" da destekleyici bir argüman olarak ileri sürer.⁵⁶ Ekmeleddîn el-Bâbertî (öl. 786/1384) ve İbnü'l-Hümâm (öl. 861/1457) gibi fakihler de mefdûlün imâmetini mutlak anlamda geçerli kabul eden Hanefîler arasında zikredilebilir.⁵⁷ Bununla birlikte İbnü'l-Hümâm en faziletli olanı tercih etmenin evleviyet gereği daha isabetli olacağını da ifade etmekten kaçınmamıştır.⁵⁸

Şâfiî-Eş'arî çevrelerinde ise "mefdûlün imâmetinin ancak bir mazeretle geçerli sayılabileceği" anlayışının sonraki dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. Ancak fitne ve kargaşa endişesinin yanı sıra Hanefî âlimlerince meşruiyet gerekçesi olarak öne sürülen bazı temel argümanların zamanla Şâfiîler tarafından da dile getirildiği dikkat çekmektedir. Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) imâmetin şartlarını dokuz başlık altında toplamış, ancak efdaliyet şartını bu listeye dahil etmemiştir. Bu şart daha ziyade İmâmîyye Şîası'nın imâmet için öne sürdüğü temel şartlar arasında değerlendirilmiştir. İmâmîyye'nin efdaliyeti zorunlu bir şart olarak gördüğünü, ancak Ehl-i sünnet olarak "kendilerinin bu görüşe katılmadıklarını" belirten Râzî, mefdûlün belirli amaçlarla efdal olana tercih edilebileceğine işaret eder. Örneğin toplumun faziletli olan kişiye (*fâdil*) itaat etmeyeceği bir durumda mefdûlün başa geçirilmesi daha uygundur. Nitekim pratikte de benzer durumlar yaşanabilmektedir. Söz gelimi, bir bölgenin emîri vefat ettiğinde, yerine siyasî ve idarî açıdan yeterli kabiliyete sahip olan (*sâis*) oğlunu bırakabilir. Ancak hânedan mensubu olmamasına rağmen bu alanda oğlundan daha yetenekli (*esves*) kişiler bulunabilir. Buna rağmen ordu, bu kişiler yerine emîrin oğluna itaat etmeyi tercih edebilir. Böyle bir durumda imâmın o bölgenin yönetimine emîrin oğlunu atayıp onun siyasî ve idarî açıdan daha yetenekli olanların görüşlerinden yararlanmasını emretmesi yanlış kabul edilmez (*lâ yakbuhu*).⁵⁹ Nitekim "siyasî bilgi ve tecrübe açısından daha üstün kişiler bulunsa bile hükümdar (*mülûk*) çocuklarının babalarının tahtına geçtiği bilinen bir gerçektir ve bunun *kabih* olduğunu söyleyen de olmamıştır." Mefdûlün tercih edilmesine olanak sağlayan bir diğer gerekçe ise "mefdûlün gönlünü ve dostluğunu kazanmak yahut fâdil olan kişinin kibrini kırarak onu terbiye etmektir." Bu tür amaçlarla da mefdûlün efdal olan kişiye tercih edilmesi mümkündür.⁶⁰

⁵⁶ Ebû'l-Berekât en-Neseî, *Şerhü'l-'Umde fi'akideti ehli's-sünne ve'l-cemaa*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâil (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 1432/2012), 482-483.

⁵⁷ Bâbertî, *el-Maksad fi'l-kelâm* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1384), 255a-b; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi'ilmî'l-kelâm ve'l-akâ'idî't-tevhîdiyyeti'l-münciye fi'l-âhire*, thk. Abdülhamîd Muhyiddîn Muhammed (Mısır: Matbaatu mahmûdiyyeti't-ticâriyye, ts.), 170.

⁵⁸ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 170.

⁵⁹ Râzî'nin "imâmın, emîrin oğlunu atayabilmesinden" söz etmesi, emîr ile tabir edilen kişinin sultan olduğunu, dolayısıyla burada halife ile sultan arasında bir ayrım gözetildiğini, böylelikle halifeden ayrı olarak sultanın meşruiyetinin de mefdûlün imâmetiyle ilgili çizilen çerçeveye dahil edildiğini gösterir.

⁶⁰ Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, thk. Sa'îd Abdüllatîf Fûde (Beyrût: Dârü'z-zehâir, 1436/2015), 4/399-402.

Seyfeddin el-Âmidî (öl. 631/1233), efdaliyet şartını “ihtilâflı şartlar” kategorisinde ele alır. Bu grupta yer alan şartlar, çoğunlukla Şîa'nın ileri sürdüğü şartlardan oluşur. Bu nedenle müellifin efdaliyet şartıyla ilgili izahları büyük oranda Şîî görüşü eleştirme amacı taşır. İmâmın en faziletli kişi olması gerektiğini savunan İmâmîyye'nin aksine Eş'arîler'in (*ashâbunâ*) çoğunluğunun mefdûlün imâmetini geçerli kabul ettiğini belirten Âmidî, bu görüşünü üç temel argümanla desteklemeye çalışır. Birincisi imâmetin (imâmet-i kübrâ) dinî bir mansıp olması nedeniyle namaz imamlığıyla (imâmet-i sügrâ) kıyaslanabilir olmasıdır. Namazda efdal bir kişi varken mefdûlün imamlık yapması geçerli kabul edildiğine göre imâmet makamı için de benzer bir durumun söz konusu olabileceği düşünülebilir. İkincisi üstünlük derecelerinin farklılık göstermesidir. Zira dinî bilgi açısından en üstün olan bir kişi, siyasî bilgi ve tecrübe bakımından başka birine göre mefdûl konumunda olabilir. İmâmete getirilecek bir kişinin bir veya birkaç açıdan efdal olabileceği düşünülebilse de diğer yönlerden başkalarının gerisinde kalması kaçınılmazdır. Bu nedenle her durumda efdali başa geçirmek imkân dahilinde olmadığından mefdûlün imâmeti câiz görülmelidir. Üçüncü argüman ise doğrudan tarihsel tecrübeye dayanır: “Hulefâ-yi Râşidîn döneminden bu zamana kadar imâmetin gerekli şartlarını taşıdığı sürece başa geçen her yöneticinin - başkasına göre mefdûl olsa bile- imâmetinin sahih kabul edildiğine dair ümmet icmâ etmiştir. Bu da imâmette efdaliyetin zorunlu bir şart olmadığını ortaya koymaktadır.”⁶¹

Sonuç

İmâmet açısından efdaliyetin şart olup olmadığı konusunda Sünnî âlimlerin önemli bir kısmı en faziletli olanın seçilmesini prensip olarak şart koşmuş, bununla birlikte en faziletliyi seçmenin mevcut şartlar içinde fitne ve kargaşaya sebep teşkil etmesi halinde mefdûlün seçilmesinde de bir sakınca görmemişlerdir. Ümmetin fitne ve kargaşaya sürüklenmesi, siyasî istikrarın bozulması, toplumsal birliğin dağılması, şer'î düzen ve işleyişin sekteye uğraması gibi tehlike ihtimalleri ve bu durumların yol açabileceği “endişeler” mefdûl imâm anlayışının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. En faziletli olana bey'at edilmesinin doğurabileceği muhtemel risklere karşı mefdûlün imâmeti elverişli bir çözüm olarak değerlendirilmiştir.

Mefdûlün imâmetinin meşruiyetine dayanak teşkil eden en temel gerekçe olan fitne ve kargaşa endişesine, zamanla pek çok argüman eşlik etmiştir. Bu çerçevede, mefdûlün imâmeti temellendirilirken tarihî tecrübe ve reel-politik gerçekliğe yapılan vurgular giderek artmış, maslahat eksenli değerlendirmeler ise gözle görülür biçimde öne çıkmıştır. Öte yandan, faziletin en temel unsurları olarak kabul edilen “ilim” ve “amel” gibi kriterler geri planda kalırken “siyaset etme kabiliyeti” faziletin belirleyici bir ölçütü olarak ön plana çıkarılmıştır. Bu doğrultuda mefdûl konumundaki bir kişinin siyasî bilgi ve tecrübe açısından efdal olandan daha elverişli olabileceği, diğer bir ifadeyle mefdûlün yönetim kabiliyetinin daha üstün olabileceği ihtimali sıkça dile getirilmeye başlanmıştır. Ayrıca fazilet kavramının manevî ve uhrevî boyutları da içeren geniş kapsamlı bir anlam alanına sahip olması nedeniyle izâfî ve itibarî bir nitelik taşıdığı, dolayısıyla kimin en faziletli olduğunun kesin bir biçimde tespit edilmesinin imkân sınırlarını zorlayacağı yönündeki değerlendirmeler de mefdûlün imâmetine meşruiyet kazandıran önemli dayanaklardan biri

⁶¹ Seyfeddin el-Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fî usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî (Kâhire: Dârü'l-kütübî'l-vesâiki'l-kavmiyye, 1424/2004), 5/197-198.

olarak görülmüştür. Mefdûlün başa geçişinin fitne ve kargaşa endişesi temelinde meşru kabul edilmesi fikrine her dönemde rastlamak mümkün olsa da bu yaklaşımın zamanla görünürlüğünü nispeten kaybettiği ve fitne/kargaşa merkezli açıklamaların yerini yukarıda zikredilen argümanlara bıraktığı görülmektedir.

Mefdûlün imâmetinin belirli mazeretler çerçevesinde geçerli kabul edilmesi, Ehl-i Sünnet çevrelerinde zamanla yerleşik bir anlayış haline gelmiş olmakla birlikte özellikle Hanefî-Mâtürîdî âlimleri arasında herhangi bir mazeret kaydı aranmaksızın mefdûlün imâmetini mutlak biçimde geçerli sayan müelliflerin sayısı zamanla önemli ölçüde artmıştır. Bu konuda İmam Mâtürîdî'ye atfedilen destekleyici bir görüşün bulunması, Hanefî ulemasının elini kolaylaştıran bir unsur olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte özellikle erken dönem Hanefî âlimleri arasında efdaliyet şartını savunan veya Şâfiîler'de olduğu gibi bu şartı bir özre bağı olarak esneten istisnâî görüşlerin bulunduğunu da vurgulamak gerekir.

Kuşkusuz meselenin en dikkat çekici yönlerinden biri de siyasî-fikhî ahkâma dair eserlerin önemli bir kısmında “imâmetin şartları” ele alınırken efdaliyet şartına neredeyse hiç değinilmemiş olmasıdır. Konuyu gündemine taşıyan müellifler de çoğu zaman efdaliyet meselesini imâmet şartlarından ayrı olarak bağımsız bir başlık altında tartışmışlardır. Bu durum tabii olarak efdaliyetin imâmet açısından esaslı bir şart olarak görülmediğini ve erken dönemlerde yoğun tartışmalara konu olmasına rağmen zamanla etkisini kaybetmeye başladığını göstermektedir.

Şîa'nın etkisiyle başlayan fazilet merkezli tartışmalara Ehl-i sünnet âlimlerinin de müdahil olduğu ve özellikle Şîa'nın ilk halifelerin meşruiyetine gölge düşüren iddialarına tepki niteliğinde bir fazilet anlayışı geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda Hulefâ-yi Râşidîn, Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en faziletli şahsiyetleri olarak kabul edilmiş ve hilâfetteki sıranın aynı zamanda üstünlükteki sıralamayı yansıttığı savunulmuştur. İmâmette prensip olarak efdaliyet şartının aranması da bu anlayıştan neşet etmiş olmalıdır. Fakat Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonraki süreçte efdaliyet şartının fiilen uygulanmasının giderek zorlaşması, mefdûlün imâmetinin belirli mazeretler ışığında meşru kabul edilmesine zemin hazırlamıştır. Efdaliyet tartışmalarının zamanla etkisini yitirmesiyle birlikte bu meselenin siyasî-fikhî metinlerdeki konumu da giderek zayıflamıştır.

Hulefâ-yi Râşidîn devrinden hemen sonra saltanat ve hânedanlık modeline geçilmesinin mefdûl imâm fikri üzerinde ciddi bir etki oluşturduğunu söylemek mümkündür. Zira hilâfet modelinin saltanat ve hânedanlık yapısına dönüşmesi, siyasî liderliği tüm Müslümanların ortak hakkı olmaktan çıkarıp belli bir zümrenin tekelinde toplarken, ideal olanın (efdal) başa geçme ihtimalini büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Sınırlı bir çerçevede yapılan liderlik tercihleri ise efdal-mefdûl tartışmalarının aktüel değerini yitirmesine ve mefdûlün imâmetiyle ilgili cevaz hükmünün yaygın kabul görmesine yol açmıştır. Diğer taraftan, efdaliyet şartının mutlak bir biçimde öne sürülmesi efdal olmadığı varsayılan devlet başkanlarını ve siyasî iktidarları ciddi bir meşruiyet sorunuyla karşı karşıya getirirken mefdûlün imâmetinin geçerli kabul edilmesi bu tür bir meşruiyet krizinden kurtarmaktadır. Mefdûlün imâmetinin meşruiyetine dair görüşlerin, çoğu zaman fitne ve kargaşa endişesi, maslahat odaklı yorumlar veya tarihî tecrübeye yapılan atıflar üzerinden temellendirilmesi de aslında mefdûlün imâmetinin mevcut koşullar altında bir “de facto” uygulama olarak kabul görmesinin bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça | References

- Âmidî, Seyfeddin. *Ebkârü'l-efkâr fi usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. 5 Cilt. Kâhire: Dârü'l-kütübî'l-vesâiki'l-kavmiyye, 1424/2004.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Bâbertî. *el-Maksad fi'l-kelâm*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1384.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Neşriyatı, 1346/1928.
- Bâkullânî. *Menâkıbü'l-eimmeti'l-erba'a*. thk. Semîre Ferhât. Beyrût: Dârü'l-müntehabü'l-'Arabî, 1422/2002.
- Bâkullânî. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsu'd-delâ'il*. thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrût: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1407/1987.
- Bozan, Metin. *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2007.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İmamet Mücadelesi ve Hâşimoğulları (İlk Şîler: Hicrî İkinci Asır)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-Gıyâsî: Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*. thk. Abdülazîm ed-Dîb. Beyrût: Dârü'l-minhâc, 1435/2014.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-İrşâd ilâ kavâtî'il-edille fi usûli'l-i'tikâd*. thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih - Tevfik Ali Vehbe. Kâhire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1430/2009.
- Demir, Müddessir. *İslâm Hukuk ve Siyaset Düşüncesinde Devlet Başkanında Aranan Şartlar (IV./IX.-X./XV. Yüzyıllar)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Eş'arî. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. thk. Sâlih b. Mukabbel b. Abdullah el-Useyimî. Riyâd: Medâru'l-müslim, 1432/2011.
- Eş'arî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. haz. Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ. *Muhtasarü'l-Mu'temed fi usûli'd-dîn*. thk. Vedî Zeydân Haddâd. Beyrût: Dârü'l-maşrık, 1974.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. thk. Abdurrahmân b. Mestûr b. Sa'îd el-Mâlikî vd. Cidde: Dârü'l-evrâk es-sekâfiyye, 1440/2019.
- Fûrekî. *en-Nizâmî fi usûli'd-dîn*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2378.
- Gökâl, Yusuf. *Şîi Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi: Erken Dönem Zeydîlik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Gökâl, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 55-93.
- Hakyemez, Cemil. "İmamiyye Şiasında İsmet İnancı -İlk Tezahürleri, Teşekkülü ve İtikadîleşmesi-". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2007), 167-192.
- İbn Fûrek. *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih. Kâhire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1425/2005.
- İbn Hazm. *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

- İbnü'l-Hümâm. *el-Müsâyere fi 'ilmi'l-kelâm ve'l-'akâ'idî't-tevhîdiyyeti'l-münciye fi'l-âhire*. thk. Abdülhamîd Muhyiddîn Muhammed. Mısır: Matbaatu mahmûdiyyeti't-ticâriyye, ts.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramazân. Beyrût: Dârü'l-marife, 1417/1997.
- İbrahimoglu, Yunus. "Mefdûl İmâmet Anlayışının Son Dönem Bağdat Mu'tezilesi'ndeki Seyri". *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/2 (2021), 183-210.
<https://doi.org/10.48203/siader.1035324>
- İpek, Mikail. *Ehl-i Sünnet'in İmamet Anlayışı*. İstanbul: DBY Yayınları, 2023.
- Kavak, Özgür. "Siyasi-Fikhî Ahkâmın Fıkıh Usulü Zemininde Temellendirilmesi: Cüveynî'nin el-Gıyâsî'sinde Katiyyât-Zanniyât Ayrımı". *Zor Zamanda Siyaset: İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî ve Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsî'z-zulem Adlı Eseri*. 63-73. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Koç, Eyüp. *İmamiyye'de İmamların Masumiyeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Köse, Hızır Murat. "İslam Siyaset Düşüncesini Okumada Bir Çerçeve: Cüveynî'nin Katiyyât-Zanniyât Anlayışı". *Zor Zamanda Siyaset: İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî ve Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsî'z-zulem Adlı Eseri*. 17-60. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Küleynî. *Usûlü'l-Kâfi*. 8 Cilt. Beyrût: Menşûrâtü'l-fecr, 1428/2007.
- Mâverdi. *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*. thk. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî. Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1409/1989.
- Mâverdi. *el-Hâvî'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdülmevcûd. 19 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1419/1999.
- Maviş, Nezir. *İmâmet Doktrininin Şîa-İmamiyye İnançlarının Şekillenmesindeki Etkisi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Nâşî el-Ekber. *Mesâ'ilü'l-imâme*. thk. Josef Van Ess. Beyrût: Franz Steiner Verlag, 1971.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Şerhü'l-'Umde fi 'akîdeti ehli's-sünne ve'l-cemaa*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâil. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 1432/2012.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Envâr Hâmid İsâ. 2 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2011.
- Onat, Hasan. "Şîî İmâmet Nazariyesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 89-110.
- Öz, Şaban. "Hilâfette Nass Teorisi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2009), 67-122.
- Özdiñç, Rıdvan. *İtikat ve Siyaset: Sünnî Kelâmında İmamet-Hilafet Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. *Usûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 1434/2003.
- Râzî, Fahreddin. *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*. thk. Sa'îd Abdüllatîf Fûde. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'z-zehâir, 1436/2015.
- Sâbûnî, Nûreddin. *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*. thk. Fethullah Huleyf. Mısır: Dârü'l-maârif, 1969.
- Sâbûnî, Nûreddin. *el-Kifâye fi'l-hidâye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 181/2.
- Saffâr, Ebü İshâk. *Telhîsü'l-edille li-kavâ'idî't-tevhîd*. thk. Angelika Brodersen. Beyrût: Müessesetü'r-reyân, 1432/2011.
- Şehristânî. *el-Milel ve'l-nihal: Dinler, Mezhepler, Felsefi Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

- Şerîf el-Murtazâ. *eş-Şâfi fi'l-imâme*. thk. Abdüzzehrâ el-Hüseynî el-Hatîb. 4 Cilt. Tahrân: Müessesetü's-sâdık, 1424/2004.
- Şeyh Müfîd. *Evâ'ilü'l-makâlât*. Beyrût: Dârü'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Teftâzânî. *Şerhu'l-'Akâ'idî'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kâhire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- Uysal, Ömer Niyaz. *İmamiyye Şiasında Masumiyet Anlayışının Doğuşu*. Isparta: Süleman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Ümit, Mehmet. *Hicrî Üçüncü Asırda Şiî-Mu'tezilî İmamet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Üsmendî. *Lübâbü'l-keîâm*. thk. M. Sait Özerverli. İstanbul: İSAM Yayınları, 1426/2005.